

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Б. Н. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ

К 10.22.648 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 811.11.112:81.44(575.2) (043.3)

Жороева Айгүл Митаевна

ТҮРДҮҮ СИСТЕМАДАГЫ ТИЛДЕРДЕ “ЭРКЕК/МАН”
КОНЦЕПТИНИН БЕРИЛИШИ ЖАНА КОТОРУЛУШУ
(кыргыз жана англис тилдеринин материалында)

10.02.20 – тектештирме-тарыхый,
типологиялык жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин роман-герман филологиясы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Караева Зина**, филология илимдеринин доктору, профессор, “Кыргызстан эл аралык университети” окуу-илимий-өндүрүштүк комплексинин филология кафедрасынын башчысы

Расмий оппоненттер: **Кадырбекова Памира Кадырбековна**, филология илимдеринин доктору, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин чет тилдер факультетинин профессору

Айдыралиева Гулина Мамбеткуловна, филология илимдеринин кандидаты, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин англис тилинин технологиясы, теориясы жана практикасы кафедрасынын доцентинин м.а.

Жетектөөчү мекеме: К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин англис тили кафедрасы. Дареги: 720044, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспектиси, 27

Диссертациялык иш 2023-жылдын 29-сентябрында саат 10.00дө Ош мамлекеттик университети жана Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине караштуу филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча түзүлгөн К 10.22.648 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720000, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 44.

Диссертациялык иш менен Ош мамлекеттик университетинин (723500, Ош ш., Ленин көч. 331) жана Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720021, Бишкек шаары, Киев көчөсү, 44) илимий китепканаларынан, ошондой эле *nakkr.kg* сайтынан таанышууга болот.

Диссертацияны коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду .....

Автореферат 2023-жылдын 11- августунда жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
ф. и. к., доцент

Ибраимова Г.О.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Биздин иш учурда тил илиминде актуалдуу болуп жаткан лингвомаданият таануунун жана когнитивдик лингвистиканын алкагында аткарылды. Акыркы мезгилде мамлекеттер аралык мамилелердин парадигмасында этномаданий процесстерди иликтеген аналитикалык изилдөөлөр популярдуу болууда. Изилдөөбүздүн **актуалдуулугу** кыргыз маданиятындагы айрым баалуулуктардын өзгөрүү процесстеринин жаңы этапка өтүүсү менен шартталат. Азыркы учурда этностор аралык байланыштар абдан маанилүү фактор болуп жаткандыгына байланыштуу тышкы (социалдык, экономикалык, саясий, туризм) таасирлер маданиятыбыздын айрым бир баалуулуктарынын өзгөрүшүнө алып келүүдө. Кыргыз менталитетиндеги эркектердин коомдо, үй-бүлөдө, жашоодо доминант болуу салттуу модели, акырындап батыштык гендердик тендиктин моделине өтүшү мүмкүн болгон модификациясынын белгилери байкалат. Ушуга байланыштуу маданиятыбыздын борбордук өзөгү болгон улуттук өзгөчөлүктү аныктоо, аны британ маданияты менен салыштырма планда изилдөө актуалдуу маселелердин бири болуп саналат.

Изилдөөнүн **максаты** – лингвомаданият таануунун жана когнитивдик лингвистиканын алкагында “эркек/ман” концептине тилдик иерархиянын түрдүү деңгээлинде (морфологиялык, лексикалык, синтаксистик, фразеологиялык жана проverbsиалдык каражаттар) изилдөө жүргүзүү.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** коюлду:

- 1) Этимологиялык жана тарыхый-этимологиялык сөздүктөрдү талдоонун негизинде “эркек/ man” концептин түшүнүүгө түрткү берүүчү: түшүнүктүк, мотивациялык, образдык, символикалык белгилерин аныктоо;
- 2) Англис тилинин корпустук лингвистикасынын маалыматтарын, түшүндүрмө, синонимдик, антонимдик, фразеологиялык сөздүктөрдү пайдаланып, “эркек/man” концептинин структурасы боюнча алынган маалыматтарды жалпылоо жана анын концептуалдык өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
- 3) “Эркек/ man” концептинин лингвоэтномаданияттык белгилерин табуу, анын түзүмүн, ар түрдүүлүгүн жана ага байланыштуу номинанттарын аныктоодо эпистомологиялык ыкманы колдонуу;
- 4) “Эркек/man” концептинин семантикалык, номинативдик алкагынын моделин түзүү, анын өзөгүн жана жака белин аныктоо, концептиге тиешелүү вербалдык/вербалдык эмес каражаттардын түзүмүн, санын жана түрлөрүн талдоо, аларды маанилик топторго бөлүштүрүү жана аксиологиялык касиеттерин табуу;

5) Кыргыз жана британ маданиятын чагылдырган көркөм адабий чыгармалардагы “эркек/man” концептинин номинанттарынын которулуш ыкмаларына экстралингвистикалык талдоо жүргүзүү;

6) Эркин ассоциативдик эксперименттин жана сурамжылоонун негизинде респонденттердин аң-сезиминдеги “эркек/man” концептинин ассоциативдик бирдиктерин, антропологиялык касиеттерин сыпаттап берүү.

Изилдөөнүн жаңы натыйжалары:

1. Кыргыз тилдик чөйрөдө али изилдене элек «эркек» концепти британ лингвوماданиятындагы «man» концепти менен салыштырылып изилденди жана **er* жана *man* сөздөрүнүн этимологиясы иликтенди.

2. Изилдөөнүн негизинде “эркек/man” концептинин өзөгү жана перифериялык бирдиктери такталды. Когнитивдик-ассоциативдик эксперимент концептин перифериясы коомдогу социалдык-экономикалык өзгөрүүлөргө жараша жаңы өзгөчөлүктөр менен толукталып турарын далилдеди.

3. “Эркек/man” концептин репрезентациялаган лексикалык, паремиологиялык жана стилистикалык каражаттардын концептуалдык (түшүнүктүк, образдык, мотивдештирүүчү, символикалык) белгилери изилденди.

4. “Эркек/man” концепти боюнча материалдар коммуникативдик жана экстралингвистикалык аспектиде салыштырылды. Комплекстүү анализдин жыйынтыгында ылайыктуу илимий-теоретикалык тыянактар чыгарылды жана котормолордогу өзгөчөлүктөрү талданды.

Изилдөөнүн практикалык мааниси.

Диссертациялык иште системалаштырылып, анализденип чыккан материалдар жана алынган натыйжалар кайсы бир этностун менталитетин чагылдыруучу концепттерди иликтөөдө жардам берет. Мындан чыгарылган тыянактарды, жоболорду жана принциптерди когнитивдик лингвистика, этнолингвистика, салыштырма типология, котормо тармактары боюнча практикалык сабактарды өтүүдө, сөздүктөрдү түзүүдө жана окуу китептерди жазууда пайдаланууга болот.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. «Эркек/man» концепти – өзөктү жана кенен периферияны камтыган көп катмарлуу, татаал маданий концептилердин бири жана ал бир жагынан, дүйнөнүн түрдүү тилдик сүрөтүндө универсалдуу концептуалдык өзгөчөлүктөргө ээ болсо, экинчи жагынан, улуттук өзгөчөлүктөрдү чагылдырат. Бул концепт жабык эмес, ал кеңейүүгө, өзгөрүүгө жана жаңыланууга жөндөмдүү.

2. Кыргыз жана англис тилдериндеги түшүндүрмө, синонимдик, антонимдик, фразеологиялык, тарыхый-этимологиялык сөздүктөрдөгү тилдик бирдиктер, паремиялык бирдиктер, көркөм сөз каражаттары “эркек/ман” концептинин түшүнүктүк, мотивациялык, образдык, символикалык белгилерин чагылдырат. Мындай белгилердеги окшоштуктар жана айырмачылыктар кыргыз жана британ маданиятынын спецификалык өзгөчөлүктөрү менен түшүндүрүлөт.

3. “Эркек/ман” концептинин когнитивдик белгилерин комплекстүү анализдөө эркектин кулк-мүнөзүн, жүрүм-турумун, кыял-жоругун, сырткы келбетин, курактык, физиологиялык, улуттук ж.б. өзгөчөлүктөрүн конкреттүү тилдик иллюстративдик материалдардын негизинде лингвопсихологиялык, лингвомаданий планда ачып берет.

4. Патриархалдык коомдо эркектин баатырлаштырылган жана идеалдаштырылган артыкчылыктары басымдуулук кылат (бирок эксклюзивдүү). Азыркы учурда социалдык-экономикалык өзгөрүү, өсүү процесстерине байланыштуу кыргыз жана британ менталитетинде эркектерге берилген баа эки тараптуу: ал оң гана эмес, терс да болушу мүмкүн.

5. Кыргызча көркөм адабий чыгармалардагы “эркек” концептине байланыштуу тилдик бирдиктерди англис тилинде адекваттуу которууда тектеш эмес тилдердеги лингвстикалык жана экстралингвистикалык аспектилер эске алынуусу керек. Котормодо этностук көз карашты, ой-пикирди, менталитетти эске алуу чоң мааниге ээ.

Изилдөөчүнүн жекече салымы.

Теманын, багыттын тандалышы, материал жыйноо, аларды системалаштыруу, чечмелөө, комментарийлөө жана жалпылоо изденүүчү тарабынан жекече аткарылды. Көз караштар, изилдөөдөн алынган илимий корутунду, жыйынтыктар изденүүчүгө таандык.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы жана жарыяланышы.

Иштин теориялык негиздерин жана практикалык тыянактарын камтыган макалалар боюнча республикалык, регионалдык, окуу жайлар аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды (жалпы 5 доклад). Изилдөөгө байланыштуу 11 макала: 6 макала чет өлкөдөн, калгандары РИНЦке кирген түрдүү басылмаларда жарык көрдү.

Диссертациялык иштин структурасы. Диссертациялык изилдөө киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Иштин жалпы көлөмү – 186 бет.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, негизги максаты, милдеттери, илимий-теориялык жаңылыгы, практикалык мааниси, коргоого коюлуучу жоболору жана иштин апробациясы, түзүлүшү тууралуу маалыматтар берилет.

1-бап “Проблеманын изилденишине жалпы теориялык сереп” деп аталып, 4 параграфтан турат.

1.1. Когнитивдик тил илиминин теориялык маселелери жана негизги багыттары. XX кылымдын экинчи жарымында илимий тармак катары калыптана баштаган когнитивдик лингвистиканын негизги максаты тилдин, ойдун, аң-сезимдин жана маданияттын ортосундагы өз ара байланыштарды, алакаларды изилдөө. Анын объектиси тил аркылуу дүйнөнү өздөштүрүү, тилде катталган этностук билим тажрыйбаны изилдөө, тилде чагылдырылган дүйнө сүрөтүн жана концептосфераны талдоо проблемасы болуп саналат. Бул тармактын түптөөчүлөрү катары америкалык илимпоздор Дж. Лакофф, Р. Джакендофф жана Р. Лангакер саналат. Аны россиялык окумуштуулар Ю.С. Степанов, Е.С. Кубрякова, Н.Д. Арутюнова, В.И. Карасик, Н.Ф. Алефиренко, З.Д. Попова, М.В. Пименова ж.б. ар тараптуу изилдешкен. Кыргыз илимпоздору М.Ж. Тагаев, К.З. Зулпукаров, З.К. Дербишева, У.Ж. Камбаралиева, А. Абдулатов, С.Б. Эргешова, К. Саматов ж.б. когнитивдик лингвистиканын маселелерине кенен талдоо жүргүзүп келишет.

1.2. Когнитивдик лингвистиканы бирдиги - концепттин изилдениши. Концепт категориясы бүгүнкү күндө филологдорду, философторду, психологдорду, маданият таануучуларды өзүнө тартып келүүдө. Россиялык илимпоз С.А. Аскольдов “концепт” терминин биринчи болуп билим чөйрөсүнө киргизген. 1928-жылы чыккан “Концепт жана сөз” деген макаласында ал концептти ой операцияларынын башаты деп атаган [Аскольдов, 1997]. В.И. Карасик “дүйнө канчалык көп кырдуу болсо, концепт да ошончолук көп кырдуу” деген пикирин улуттук маданиятка ыктап берген [Карасик, Слышкин, 2001].

Ал эми америкалык лингвист Р. Джакендофф “концепт – тажрыйбаны чагылдыруучу жана фиксациялоочу менталдык структуралык түзүлүш” деген пикирин айткан [Джакендофф, 1996]. М.Хайдеггер: “Концепт – бул белгилүү этномаданияттын өзгөчөлүгүн мүнөздөгөн семантикалык түзүлүштүн бир түрү”, – дейт.

Кыргызстанда бул илимий тармак менен М.Дж. Тагаев, З.К. Дербишева, Г.А. Абыканова, М.И. Лазариди, К.З. Зулпукаров, А. Абдулатов, Ш. Абдразакова, У.Ж. Камбаралиева ж.б. илимпоздор алектенишет. З.К. Дербишева “Кыргыз лингвомаданиятындагы негизги

концепттер” деп аталган монографиясында концепттерди төмөнкүдөй бөлүштүргөн: 1) турмуш-тиричилик концепттери (өмүр, өлүм, ажал...); 2) социомаданий концепттер (каада-салт, аш-той...); 3) антропоморфтук концепттер (аялзат, бала, тууган-урук ...); 4) табият концепттери (тоо, жылкы...); 5) улуттук маданий концепттер (бата, сөз, арбак ...); 6) руханий, адеп-ахлактык концепттер (абийир, ар-намыс, ынтымак...); 7) руханий-психологиялык концепттер (кут, бакыт, арман...) ж.б. [Дербишева, 2012: 30]. Демек, концепттерди классификациялоо менен категорияларга да бөлүүгө болот.

1.3. Концепттин мазмуну жана түрлөрү. Окумуштуулар *концепт* боюнча түрдүү аныктамаларды сунушташат: тилдик-когнитивдик бирдик (Кубрякова), психолингвистикалык кубулуш (Залевская), абстрактуу илимий түшүнүк (Соломоник), маданияттын түптүү бирдиги, абстракттуу, конкреттүү-ассоциативдик жана эмоционалдык-баалоочу идея (Степанов), тилдик-маданий кубулуш (Карасик), менталдуулуктун, менталитеттин бирдиги (Колесов, Воркачев) ж.б. Концепт гештальт, фрейм-түзүлүштөр түрүндө (Чернейко), тиешелүү сөздүн маанилеринин, ассоциацияларынын жана коннотацияларынын жыйындысы (Лихачев), фразеологизмдер, эркин сөз айкаштары, сүйлөмдөр, жана тексттердин жыйындылары (Попова, Фесенко), вербалдык да, вербалдык эмес да каражаттардын жыйындысы (Карасик) аркылуу берилет. Анын түзүмү өзөк менен жака белге (Попова, Стернин, Дербишева), этимологиялык катмарларга (Степанов), түшүнүктүк, баалоочулук, мифологиялык, деривациялык, философиялык, улуттук-маданий катмарларга (Зулпукаров, Сейитбекова, Тургунбаева) ээ.

Академик Д.С. Лихачев когнитивдик лингвистиканын маанилүү түшүнүгү – *концептосфера* терминин илимге киргизген. Анын аныктамасына ылайык, концептосфера – бул улуттук концепттердин жыйындысы, ал тил ээлеринин аң-сезиминдеги концепттердин топтому аркылуу түзүлөт [Лихачев, 1997]. Демек, тилдик бирдиктердин маанилеринин жыйындысы аркылуу семантикалык алкак жаралат, ал эми концепттердин жыйындысы концептосфераны пайда кылат.

1.4. Концептти которуунун теориялык жана практикалык маселелери. Котормо иликтөөсүнө америка окумуштуулары А.С. Хорнби, Н.Е. Палмер, В. Джеймс көңүл бурушкан. Ал эми орус лингвисттери Б.А. Ларин, В.В. Виноградов, О.С. Ахманова, А.А. Липгарт, М.Э. Коңурбаев англис тилден орус тилине, З. Караева, Г. Сатыбалдиева, М.К. Алишева кыргыз тилинен англис тилине, ал эми Октай Четин, Мехмед Или кыргыз тилинен түрк тилине которуу боюнча илимий эмгектерди жазышкан.

Которуу – бул түпнуска тилиндеги маалыматты котормо тилинде берүү. Которуунун жолу менен натыйжасына таасир тийгизе турган маданий

айырмачылыктар да бар. Мисалы: *эркек* адамдын баатырдыгын кыргыз тилинде *көк жал* (карышкыр) менен салыштырылса, англис тилинде *lion* (арстан) менен теңештирет. Мындай айырмачылыктар которуу ишинде эске алынышы зарыл. Ошондуктан котормочулар эки элдин маданиятын бирдей билүүгө тийиш.

Профессор З. Караева “Котормонун теориялык жана практикалык негиздери” деген окуу куралында котормонун *алмаштыруу – толук, жарым-жартылай, кошумчалоо, алып тааштоо, түшүндүрүп берүү, сүрөттөп берүү, транслитерациялоо, калькалоо, антонимикалык которуу* ж.б. ыкмаларын берет.

2-бап “Эркек/man” концептинин номинанттарын изилдөөнүн методологиясы жана методдору” деп берилип, изилдөөнүн методдорун жана материалын камтыйт.

2.1. Концептти анализдөөнүн ыкмалары. Биздин изилдөөбүздүн **объектиси** катары кыргыз жана англис тилдериндеги “эркек/ man” концепти жана анын номинанттарынын которулушу. **Изилдөөнүн предмети** – “эркек/ man” концептинин лингвокогнитивдик жана лингвоэтномаданияттык негиздери жана анын түшүнүктүк, мотивациялык, образдык, символикалык, ассоциативдик белгилерин жана алардын которулуш ыкмаларын талдоо.

Талдоого алынып жаткан объекттин мазмунун, маанисин толук кандуу, ар тараптуу ачып берүү үчүн лингвоконцептологиялык изилдөөнүн принциптери, аспектиери, ык-жолдору аныкталды. Биз “эркек/man” концептин изилдөөдө чет элдик жана ата мекендик илимпоздор Ю.С. Степанов, В.А. Маслова, В.И. Карасик, А. Вежбицкая, З.Д. Попова, И.А. Стернин, Н.Д. Арутюнова, М.В. Пименова, К. Зулпукаров, У.Ж. Камбаралиеванын илимий эмгектериндеги методологиялык аспектилерге таяндык. Ал эми кыргызча-англисче котормодогу мисалдарды талдоодо З. Караеванын эмгектерин негиз кылып алдык.

З.Д. Попова менен И.А. Стернин психолингвистикалык **эксперименталдык материалды анализдөө** аркылуу концепттин базалык репрезентативдеринин синонимдик маанилик өзгөчөлүгүн, негизги лексема-репрезентативдерди камтыган лексика-семантикалык жана лексика-фразеологиялык талааларын, концепттин ядролук жана перифериялык касиеттерин аныктоого боло тургандыгын белгилешет [Попова, Стернин, 2007].

В. Маслова ж.б. сунуш кылган **ассоциативдик эксперимент** белгилүү бир маданиятка жана тилге мүнөздүү болгон аң-сезимдин образдарын аныктоого жардам берет. Ассоциативдик эксперимент – адамдын турмуштук ишмердүүлүгүн ишке ашыруу процессинде калыптанган тилдеги ар кандай ассоциацияларды табууга багытталган метод. Анын баалуулугу адамдын

когнитивдик аң-сезиминдеги концептуалдык мазмунду аныктоого мүмкүнчүлүк бергендигинде,...[Попова, Стернин, 2001].

Концептти толук изилдөө үчүн окумуштуулар **интерпретациялоо ыкмасын** да сунушташат. Алардын пикири боюнча, бул ыкма концепттин мазмунунун перифериясын изилдөөгө эң ылайыктуу. Концептти талдоодо ядро менен периферияны жиктөө зарыл, анткени концепттин мазмунунун перифериясында макал-лакаптарда, афоризмдерде, накыл сөздөрдө, тексттерде чагылдырылуучу концептуалдык белгилер жана стереотиптер жашайт [Попова, Стернин, 2001].

2.2. Изилдөөнүн материалдары жана методологиялык негиздери.

Талдоого алынып жаткан концепти изилдөөнүн методологиялык негиздерин **лексикографиялык материалдарды** анализдөө ыкмасы түздү. Түшүндүрмө сөздүктөрдөгү маалыматтар талданды, анткени ал концепттин ачкыч сөздөрүнүн семантикасын сыпаттоого, алардын денотативдик жана коннотативдик маанилерин ачыктап берет [Маслова, 2006; Солнышкина, 2003]. Сөздүн ички формасын изилдөө тууралуу М.В. Никитин: “Концептти изилдөөдө сөздүн ички формасын талдоо чоң мааниге ээ, анткени ал аркылуу руханий же материалдык маданияттын бир үзүмүн калыбына келтирүүгө болот ...”, – деп жазат [Никитин, 1983]. Ишибизде “эркек/man” концептинин кыргыз менталитетиндеги улуттук өзгөчөлүктөрүн чагылдыруучу эркектерге ыйгарылуучу тарыхый титул-наамдар: *хан, датка, болуш, аталык, бек ж.б.* жана британ маданиятындагы *лорд, герцог, маркиз, граф, барон, джентльмен* сыяктуу сөздөрдүн ички формалары талдоого алынды.

Концепттин экспоненттерин камтыган паремияларды анализдөө контексттик талдоо менен тыгыз байланышта, анткени В.А. Маслованын айтымында макал-лакаптар улуттук маданияттын компоненттери катары көркөм тексттин маданий фондук потенциалын түзөт [Маслова, 2001]. “Эркек/man” концептине тиешелүү эки түрдүү маданияттагы философиялык ой жоруларды, тарыхты, үрп-адаттарды чагылдырган кыргызча жана англисче макал-лакаптар, накыл сөздөр, афоризмдер базалык материал катары талдоого алынды.

Биздин иште **салыштырма-тарыхый ыкмага** тектеш эмес кыргыз, англис тилдеринин фактыларын, паремияларын талдоодо, салыштырууда **салыштырма-типологиялык ыкма** синхрониялык анализде кайрылдык.

2.3. “Эркек/man” концептинин лингвомаданий жана лингвокогнитивдик каражаттары. Лингвомаданий жана лингвокогнитивдик каражаттардын көп түрдүүлүгү “эркек/man” концептинин мазмунунда төмөнкүдөй аспектилерди бөлүп көрсөтөт: 1) этимологиялык аспекти “эркек/man” концептинин каражаттарынын төркүнү,

теги, тектеш жана тектеш эмес тилдердеги репрезентацияланышы, өзгөрүү динамикасын камтыйт; 2) деривациялык аспекти уңгу маанисинин тармакталышы, полисемияны кабыл алышын, өтмө маанилерди жаратышын, уңгуга сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн жалганышын, туунду сөздөрдүн, сөз формаларынын пайда болушун камтыйт; 3) синтаксистик аспекти концептти репрезентациялоочу, конкреттештирүүчү сөздөрдүн, сөз айкаштардын зат атооч + зат атооч (*эркек тана, ата-бала, ата-жото, ата наркы, эр намысы, boy friend, male child, baby boy, teenage boy, manhood*), сын (сан) ат. + зат ат. (*чоң ата, жети ата, боз бала, grandfather, grandson, young man, old man, gentleman, stepfather*), зат ат. + этиш (*ата безер, бала оозантуу, бала басты*), ж.б. моделдердин алкагында типтүү сөз айкаштардын түзүлүшүн шарттайт; 4) провербиалдык аспекти “эркек/man” концептине тиешелүү фразеологизмдердин (*журт атасы, жолборс жүрөк, жигиттин гүлү, man of iron, lady's man, man Friday, father of lies*), макал-лакаптардын (*Чептен эрдин күчү бек; “Атадан кем бала, атага тең бала, атадан артык бала”*; *It's a man's world; A man without a wife is but half a man*); афоризмдердин, хадистердин ж.б. паремиялардын лингвомаданий тилдик мазмунун аныктайт; 5) семиотикалык аспекти адамдын сөлөкөтүнүн түрлөрүнө, мүнөзүнө жана ишкердик чөйрөсүнө жараша кабыл алынган белгилер, медициналык мекемелердеги, ажаткананын эшигиндеги, спорттук объекттердеги, ж.б.у.с. өздүк белгилерди камтыйт.

2.4. “Эркек/man” концептинин номинанттарын көркөм чыгармаларда которуу ыкмалары. “Эркек/man” концептинин номинативдик бирдиктеринин, аны туюнткан лексемалардын чөйрөсү кеңири. Бул концептке тиешелүү кыргыз жана англис тилдериндеги бирдиктерди төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүлдү:

1. Эркектин кесиптик ишмердүүлүгүнө тиешелүү тилдик бирдиктер: *багбан (gardener), өтүкчү (shoemaker), тегирименчи (miller), айдоочу (driver), куруучу (builder), милиционер (policeman)*. Эркекке коомдогу ордуна жана кесибине жараша официалдуу түрдө кайрылуу: *жолдош, төрага, директор, ректор, өкмөт башчысы*, англ. *Sir., Mr., Gentleman* ж.б. Тарыхта эркек адамга карата *хан – khan – king, датка – general, бек – lord, болуш, айыл өкмөтү – baron, бий, казы – sheriff, миңбашы – duke, мырза – gentleman* деп кайрылышкан. Британ маданиятында: *герцог – б.* герм.тилинде уруунун шайланма аскер башчысы. Батыш Европада орто кылымда *уруу князы, феодалдык мезгилде маркиз, граф, виконт, барон*, ж.б. сөздөр колдонулуп келген.

2. Эркектин сырткы келбетин туюндурган сөздөр: а) көлөмү, формасы: *кодоо (short), тоголоок (plump), килейген (huge), шырмыйдай (very thin), дөөдөй (heavy/huge), кең далылуу (broad shouldered)*... ж.б.

3. Эркекти мүнөздөөчү образдык эпитеттер: *көк жал, кабылан, айкөл, жаны жок, ташмылтык, опол-тоодой, арстан ... ; brave, courageous, lion, plucky, bold, daredevil, doughty*, ж.б. Бул жерде келтирилген бирдиктер өз кезегинде “эркек/man” концепти жөнүндөгү тексттин лексика-семантикалык, тематикалык, коммуникативдик, прагматикалык ж.б. биримдигин жана бүтүндүгүн уюштурууга түздөн-түз катышат.

Ишибизде Ч. Айтматовдун англис тилине которулган чыгармаларында аталган концепттин репрезентаттарынын түп нускадагы мааниси 100% га так жеткирилбегендиги белгиленди жана автордун ниетин толук жеткирүүдө котормочу пайдаланган которуу техникаларына талдоо жүргүзүлдү. Көркөм чыгармаларды которууда эстетикалык аспекти эске алынбаса, анда чыгарма адекваттуу эмес деп эсептелинип, өз максатына жетпей калат. Аны түп нускадагыдай берүү негизги кыйынчылык болуп саналат.

3-бап. “Кыргыз жана англис тилдериндеги “эркек/man” концептин изилдөөнүн натыйжалары” деп аталат, ачкыч сөздөрдүн можелдерин сүроттөйт жана төмөнкүдөй параграфтардан турат.

3.1. “Эркек/man” концептинин этимологиялык катмары. Байыркы *er уңгусу түрк тилдеринде негизги сөз түзүүчү архетип катары “күйөө, эр, жубай” маанисинде төмөнкүдөй формаларда колдонулуп келет: 1) er (эр) – алтай, б. түрк, казак, карагас, каракалпак, караим (крым диал.), карачай-балкар, койбал, крым татар, тува, түрк, уйгур, чагатай, якут; 2) ir (ир) – башкыр, татар, хакас; 3) ar (ар) – уйгур диал., чуваш; 4) äg (эр) – азербайжан, түркмөн диал., уйгур диал.; 5) āg – түркмөн; ēg – алтай; 6) eu (эй) – лобнор, уйгур диал.; 7) ē – уйгур диалектилери; 8) ā, ä – уйгур; 9) yer (ер) – казак, сарыг-югур; 10) yär (яр) – өзбек диал. (Севортян, 1974). Демек, *er түпкү уңгусунун ар кандай формаларда өзгөрүлүп берилиши а) башкы үндүү тыбыштын өзгөрүүсү, б) сөздүн башына кошумча тыбыш j- кошулуп айтылышы (протеза), с) акыркы үнсүз -г тыбышынын түшүп калышы (апокопа) сыяктуу фонетикалык өзгөрүүлөрдүн натыйжасы экендиги байкалат.

Индоевропа тилдеринде да *er уңгусу менен дал келген сөздөрдү кезиктирүүгө болот. Мисалы, немис тилинде *er “ал” 3-жактын, жекелик түрүндө эркекти билдирет. Азыркы немис тилинде эркек адамга кайрылууда колдонулуучу *herr* сөзү “мистер, кожоюн, мырза, сэр” протезанын негизинде уюшулган деп эсептейбиз. Бул пикирибизди англис тилинде эркекке сый-урмат менен кайрылуу иретинде колдонулуучу *sir* сөзү “*сэр, кожоюн, мырза*” кубаттайт. Мында s- – протеза. Ал эми Ирландия өлкөсүнүн аталышындагы *ire*- аффиксы эркек деген маанини туюндуруп, которулушу “асыл, айкөл эрлердин өлкөсү” дегенди түшүндүрөт.

Индоевропа тилдеринде байыркы “man” уңгусу “адам, киши, эркек (киши)” маанисин билдирген деген жоромол бар. Бул ойду тастыктоо үчүн мисал келтирели: авестада *manuš – /manus- “адам, күйөө, эр”, б.инд. manus/manu- “адам, эркек киши, адамдын башаты/биринчиси”, б. герм. Mannus “германдардын башаты, биринчиси”, готчо manna “киши”, б.исл. mannh, б.англ. mannh “эркек адам, киши”, нем. Mensch, б.славянча *monqio/*manqio “муж”, полякча maż, словак, чек тилдеринде muž, орусча муж ж.б. (Фасмер М., Этимологический словарь русского языка : Том II).

3.2. “Эркек/man” концептинин деривациялык катмары. “Эркек/man” концептине деривациялык катмар мүнөздүү. Концепттин деривациялык талаасын түзүү үчүн сөздүктөн уңгулаш лексемаларды тандалып алуунун негизинде түзүлдү жана концепттин когнитивдик жана лингвомаданий белгилери ачып берилди. *Эркек, эркексинүү, эркекче, эркектик*, ж.б. ушул сыяктуу “эркек/man” концептинин ядролук негизги дериваттарын орфографиялык, түшүндүрмө, котормо сөздүктөрүнөн топтоп, системалаштырдык. Натыйжада *эркек, эркексинүү, эркекче, эркектик* лексемаларына мүчөлөр жалганып, төмөнкү уңгулаш сөздөр түзүлдү, алар англисче котормолору менен берилди: *Эркек* сөзү негизги компонент катары катышкан зат атоочтук сөз айкаштар: *эркек адам* (a male man), *эркек киши* (a man), *эркек бала* (a boy), *эркек сөрөй, эркек тана* (manlike); этиштик жана тактоочтук айкаштар: *эркек-че болуу* (be like a man), *эркек-че сөзүнө туруу* (keep one’s words like real man), *эркек-сиз жашоо* (live without a man), *эркек-тик кылуу, эркек-чи-лик кылуу* (act as a man), *эркек-че сөз берүү* (give a word as a man): суффикстердин жалгануусу менен куралган сөздөр: *эркек-чи-лик* (manly); *эркек-чи-лик-тик* (manliness); *эркек-тей* (like a man); *эркек-тик* (manly); *эркек-си-нүү* (to behave as a man); *эркек-сиз, эр-сиз* (without a man/husband); *эр-дүү* (with a man/husband); *эркек-син-түү* (like a man); *эркек-син-тин*; *эркек-че* (like a man); *эркек-че-лик* (manly). Бул сөздөрдүн баары *эркек* сөзүнө туунду мамиледе.

3.3. “Эркек/man” концептинин башкы номинанттарынын моделдер боюнча берилиши. Сөздүктөрдүн жардамында ачкыч сөздүн чечмелеништерин анализдөө ыкмасыаркылуу “эркек/man” концептинин ачкыч сөзү *болгон ата/father, бала (уул)/son, эр/husband, күйөө/husband, абышка, карыя/old man* сыяктуу лексемалардын ар кыл сөздүктөрдөгү чечмелеништерин, туундуларын белгилеп, аларды сөз түркүмдөрү жана сөз жасоочу мүчөлөр боюнча ар кыл моделдерге бөлүштүрүлдү. “Эркек” концептинин ачкыч сөздөрү болгон 77 бирдиктин маанилери 9 моделге бөлүштүрүлүп берилди.

Model 1. N (мында N – noun – зат атооч): *эркек*. Model 2. ADJ+N (сын атооч+зат атооч) *акылдуу эркек, чыныгы эркек*; Model 3. N+N+V (V – verb –

этиш): *эркек каргадай чокчоңдоо*; Model 4. N+N: *эркек тана*– эркек бала, эркек аты бар деген маанини берет. Model 5. ADJ (ADJ – adj. – сын ат.): *эркектик* – эркекке таандык, мүнөздүү касиеттер. Model 6. Ата+N+suff. (N – noun – зат атооч, suff. – суффикс): *ата-баладай* – ата катарында, бала катары абдан ынтымактуу. Model 7. Ата+N+V: *ата-жотосуна жетүү* – ата-бабасынан бери козгоп абдан катуу тилдөө. Model 8. Ата+V: *ата безер* – өтө ээнбаш. Model 9. Ата+N+N+V: *ата сакалы ээгине бүтүү* – жаштык курактан өткөн маанисин берген туруктуу сөз айкашы.

Англис тилиндеги “Merriam-Webster dictionary” сөздүгү “эркек/man” концептинин негизги номинанттарын төмөнкүдөй түрлөргө ажыратат: *man, husband, lover, fellow, chap, a college or a university student, God, police*; Эркек адамды атоочу сөздөр: *Gentleman*– syn. *cavalier, sir, man of honor, man of his word*. Бул аталыштар кыргызча мааниде: *сынайы эркек*, анын синонимдери – *кавалер, сэр, ардактуу адам, сөзүнө бекем эркек* деген түшүнүктөрдү берет.

Boy –a) *young man, juvenile, kid, minor, junior, lad*. Мис., *A four-year-old boy*– 4 жашар бала; b) *son* – балам; c) *an immature male* – жашы жете элек өспүрүм бала; d) *a male romantic partner (boyfriend)* – жигити, сүйүктүүсү.

Lad– *aboy, a young man* – тестиер бала; syn. *youngster, youth, junior, kid*. Мис., *Life was hard when I was a lad*– Мен бала кезимде жашоо оор болчу.

Chap– sl. *a man or boy (brit. informal)*. Оозеки-сүйлөшүү стилинде эркек киши же эркек балага тиешелүү форма ж.б.

Орто жана байыркы англис тилинде *man, mon* негизинен *human being* (адам баласы), *male human* (эркек киши) маанилерин туюнтат. Merriam-Webster Dictionary *man* сөзү менен 142 сөз айкашын берген, аларды талдоо аркылуу төмөнкүдөй моделдерди аныктадык: Model 1 N (зат ат.) *man, male* (coll. *bastard, bloke, buck, chap, dude, fellow, galoot, gentleman, guy, hombre, jack, joker, lad*)-13 синоним сөзү берилген; Model 2. N+N (зат ат.+зат ат.) *boss man, fellow man, family man, con man, trans man* (37 сөз айкашы), ж.б. Model 3. ADJ+N (сын ат.+зат ат.) *best man, wise man, little man, old man* (51 сөз айкашы), ж.б. Model 4. Man+N (man+ зат ат.) *man cave, man hour, man day, man Friday* (14 сөз айкашы), ж.б. Model 5. Man+prep+N (man+предлог+ зат ат.) *man-at-arms, man-about-town, man-of-war, man of letters*, (11 сөз айкашы), ж.б.

Man сөзүнүн үй-бүлөдөгү, коомдогу абалына карата:

Grandfather (grandpa) – чоң ата, *father (daddy)* – ата, *brother* – ага (байке) же ини, *son* – баласы, уулу, *grandson* – уул небереси, *husband* (*male partner in marriage*) – эр, күйөө, *uncle* – таяке (тага), аба, *nephew* – жээн, *cousin* – бөлө, *father-in-law* – кайната, *son-in-law* – күйөө бала, *brother-in-law* – жезде. Эки тилдеги сөздүктөрдүн материалдары “эркек/man” концептинин маани-маңызын түздөн-түз ачып берүүчү *эркек, эр* ачкыч сөздөрү *ата, чоң*

ата, аба, бала, уул, эр, күйөө, жолдош, жубай, жар, абышка, карыя ж.б. номинанттары аркылуу репрезентацияланышын көрсөттү. Алар бири-биринен семантикасы, колдонулуу чөйрөсү жана стилистикалык өзгөчөлүктөрү менен айырмаланышат. Англисче *man* сөзү *эркек, эр, күйөө, эр жүрөк адам* лексемаларынын баарынын маанилерин камтыйт, *fellow, chap, guy, bloke* оозеки-кептик стилге таандык номинанттар *жаш жигитти* туюнтат, *lad* сөзү – кыргызча *улан* сөзүнүн, ал эми *old man* түз маанисинде *кары эркек адамдын*(*карыя, абышка, чал*) эквиваленти болсо, формалдуу, кыйыр түрдө *дос, теңтуш, эр азамат, полиция* деген түшүнүктү берет. Кыргыз лингвомаданиятында “эркек” концептинин үй-бүлөлүк абалды же статусту чагылдырган номинативдик бирдиктери англис тилине салыштырмалуу бир топ байыраак жана ар түрдүү. Аларды талаа принцибине негиздеп, бөлүштүрсөк, баштапкы, денотативдик маани борбордон, калган туунду жана экинчи даражадагы маанилер жакынкы жана алыскы жака белден орун алат.

3.4. “Эркек/man” концептинин түшүнүктүк, мотивациялык, образдык, символдук ж.б. белгилери. “Эркек/man” концептинин компоненттери төмөнкүдөй когнитивдик белгилерден турат.

а) *Мотивдештирүүчү* белгилерди изилдөөдө ар бир сөздүн тарыхын, этимологиялык сөздүктөн иликтөө, аныктоо шарт. *Мотивдештирүүчү* белгилер катары адамдын турмушундагы, дүйнө таануусундагы айрым бир фрагменттерден турган аталыштар кирет. Аларда сөздүн ички структурасы чоң мааниге ээ, ал эми ошол ички структура эркек жөнүндөгү образдын борбору болуп калат да, өзүнүн артындагы маанилердин мотивдештирүүчү белгилерин көрсөтөт. Кыргыз маданиятында *ата-баладай болуу* (жакын), *журт атасы* (эл башкарган), *ата наркы* (сый-урматтуу), *атанын баласы* (ата намысын сактаган), *жигиттин гүлү* (алдынкы), *боз бала* (жаш улан), *эр жигит* сыяктуу эркек адамдын аброюн жогору көтөргөн, баатырдыгын даназалаган, жашоодогу ордун аныктаган сөз айкаштары бар. Британ маданиятында да аталган концептин номинанттарын көркөмдөп сүрөттөгөн аталыштар көп: *man of the word* – сөзүнө бекем киши, *father of nation* – улут атасы, *father of lies* – калп атасы, ж.б.

Британдыктардын менталитетинде *A good husband makes a good wife* (Жакшы эрге жолукса, кара катын ак болот), *It's a man's world* (Эркектердин жаратылышы), *Men make houses, women make homes* (Аял – үйдүн куту, эркек – ээрдин көркү) сыяктуу мотивдештирүүчү белгилери концептуалдык формада пайда болот, ал эми маанилердин андан ары катмарланышы функционалдык, баалоочу, символдук жана образдык белгилердин жаралышына алып келет.

б) “Эркек” концептинин кыргыз тилиндеги **түшүнүк** берүүчү белгилери сөздүктөрдө так көрсөтүлөт :а) эркек сөзүнүн мааниси: *ата болуу касиети* (үй-бүлөлүк абалы); *эркекче, эркектей, эркексинип, эркектик кылуу, эркектик касиет, ата болуу, үй-бүлөнүн ээси, элдин уулу болуу, журт башчысы, эр, жолдош, күйөө, абышка, жесир, чал* ж.б. ушул сыяктуу лексикалык бирдиктер менен чагылдырылат; б) эркекке тиешелүү кесиптер: *коргоочу, чек арачы, токойчу, тегирменчи, муфтий, өтүкчү, жан сакчы, өрт өчүрүүчү, учкуч, байкер*, ж.б.

Англис тилиндеги концепттин **түшүнүк** берүүчү белгилери катары: *a man of law* – юрист, *career man* – кесипкөй дипломат, *city man* – коммерсант, *syn. business man, family man* – үй-бүлөлүү, *syn: the good man of the house* – үй ээси, *man of the house* – үй ээси, *a man of family* – тектүү эркек, *a liberty man* – моряк, *syn: a sea man* – моряк, *father confessor* – дин кызматкери, *syn. the Father of Faith, the Holly Father, the Son of God* - Иусус Христос, ж.б. мисал боло алат.

в) “Эркек” концептинин кыргыз тилиндеги **образдык** белгилерин көрсөткөн 132 тилдик каражат топтоштурулду. Алардын көпчүлүгү метафоралар (*жүрөгүндө оту бар, ак жүрөк, сүткө тойгон күчүктөй, ийне жеген иттей, жел өпкө, жолборсум, арстаным, көк жалым, айкөлүм*, ж.б.), синекдохалар (*ачык ооз, жез таңдай, таш боор* ж.б.), эвфемизмдер (*бөтөлкөдөн башы чыкпоо, ат байлаар, ат токур, туяк* ж.б) менен берилет.

Эркектин сырткы келбетин туюндурган сөздөр: а) көлөмү, өлчөмү, формасы: *муштумдай, тоголок, кодоо, бечел, бою теректей, килейген, оор салмактуу, шырмыйдай, кең далылуу, ж.б.*; б) өң/түсү, мүнөзү (өң/терс): *буудай ыраң, бетинде тырыгы бар, бучук, көзү кыйшык, казан баш*, ж.б.

Мисалы: *Ирени ак куба, кара каш, жалтыраган кундуз мурутчан, зыптай сыйда мүчө Касым сынаа копиолуп, сөзгө аралашты* (Касымбеков, “Келкел”). Мында жигиттин жагымдуу сырткы келбети сүрөттөлдү.

Mr. Bingley was good looking and gentlemanlike: he has a pleasant countenance and easy unaffected manners (J. Austen, p. 11). – Бингли келбеттүү мырза болчу: анын жүзү жагымдуу жана жүрүм-туруму адептүү эле (котормо өзүбүздүкү). Бул мисалда Мистер Бинглинин *gentlemanlike-мырзалык* келбети субстантивдик-сын атоочтук colloкациялар (*a pleasant countenance, unaffected manners*) аркылуу берилген. Мында эркектин сырткы келбетин сүрөттөгөн эпитет “эркек” концептинин **образдык** белгиси.

г) “Эркек” концептинин **символикалык** өзгөчөлүктөрүнүн бир бутагы катары “уул бала” түшүнүгү берилет, жалпы символдук белгиси үй-бүлөлүк дарактын (family tree) байыркы сөлөкөтүнө барып такалат, анын образын эки компонент ишке ашырат: 1) уул – үй-бүлө дарагынын мөмөсү; 2) уул бала – жемиштүү дарак же дарактын бир бутагы. Бул татаал образ аркылуу кыргыз

менталитетинде “тукум улантуучу”, “ат байлар”, “ат токур” түшүнүктөрү муундан-муунга жаңырып, тукум улоо идеясын туюндуруп келет. Ал эми англис тилинин этимологиялык сөздүктөрүндө мындай түшүнүктөр берилген эмес, британдыктарда эркек бала, кыз бала түшүнүктөрү жиктелбейт. Бирок жазуучу Дж. Остендин чыгармасында (Jane Austen “Pride and Prejudice”) мистер Беннеттин төрт кызынан башка эркек баласы болбогондуктан, жээнине өзү ээлик кылган жерди, байлыгын мураска калтырат. Демек, британ менталитетинде да эркектин орду аялга караганда жогору турары жана анын атын сактап, тукумун улантуучу эркек бала экендигин түшүнүүгө болот.

3.5. “Эркек/man” концептинин лингвопаремиологиялык, лингвомаданият таануучулук өңүттөрдөн сыпатталышы. Кыргыз менталитетинде эркек эзелтеден бери эле *ата* катары үйдүн ээси, үй-бүлөнүн камын көрүүчү, ал үчүн жоопкер, бала-чаканын жана аялдын туу туткан адамы катары кабылданып, анын айткан сөзү калгандар үчүн мыйзам болуп келген. Ошондуктан үй-бүлө өкүлдөрү анын ыгы менен жашашат. Демек, үй ээси эркек болсо, үйдүн куту – аял. Кыргыз элинде айтылып жүргөн “*Аял жакшы эр жакшы, вазир жакшы хан жакшы*”, “*Аял сергегинен жумуш бүтөт, эркек сергегинен ырыс күтөт*”, “*Эркек кайраттуу болсо, аял уяттуу болот*”, “*Эне – үй-бүлөнүн жүрөгү, Ата – үй-бүлөнүн тиреги*” сыяктуу макал-лакаптардан жүздөгөн жылдар бою аял менен эркек бири-бирине эриш-аркак болуп, бири-бирин толуктап турарын баамдасак болот.

Британ маданиятында да улуттун мүнөзүн, менталдык өзгөчөлүгүн, элдин жашоо образын чагылдырган паремиялардын саны өтө көп. В. Дальдын 200дон ашуун, Д. Симпсон менен Дж. Спиктин “The Concise Oxford Dictionary of Proverbs” сөздүгүндө 200дөн көбүрөөк паремиялар камтылган. Мисалы, англис тилинде “эркек/man” концептине байланышкан макалдар көп учурда аял концепти менен эриш-аркак кезигет. Бул көрүнүш кыргыз тилинде да берилет. Мисалы, *Men make houses, women make homes*/Эркек үйдүн түркүгү, аял үйдүн куту, *Man is the head of the family, woman the neck that turns the head* / Эркек башкарат, аял жайгарат, *A man of straw is worth a woman of gold* / Алтын баштуу аялдан, бака баштуу эр артык сыяктуу макалдар кыргыз жана англис тилдериндеги макалдардын өзөк маанилеринде жалпы окшош жагдайлар, аталган концептке карата бирдей дүйнө тааным жөрөлгөлөрү байкалат. Иликтөөдө эки элде тең эркектин орду, кадыр-баркы, урматы жогору экени белгилүү болду.

3.5.1. “Эркек/man” концептинин түрдүү лингвомаданий аспектиде каралышы. Кыргыздарда эркектин үй-бүлөдө башчы, эр, бала катары аткарган иштери адеп-ахлак нормалары жана мүмкүнчүлүктөр менен

коштолот. Негизинен гендердик карым-катнашта эркектер көбүрөөк бийликке жана артыкчылыкка ээ. Эркектин позициясы баарынан бийик турат. “Эркек/man” концептинин концептуалдык баалуулугун Африканын, Кытайдын жана ислам маданиятынын контекстинде карап көрөлү.

Африкалыктардын маданиятында эгер эркек өз аялын жана балдарын коргоо үчүн күрөшө албаса, ал эркекке жакшы мамиле жасоого болбойт. Өз жашоосун колго алып, үй-бүлөсүн коргой алган эркек душманынын да урмат сыйына ээ деп айтылат.

Кытай маданиятында аял жаштыгында атасына, бойго жетип турмуш курганда күйөөсүнө жана карыганда баласына баш иет. Кылымдар бою кайталанып келген классикалык тексттердин клишеси “Эркектер тышкы дүйнөнү, ал эми аялдар үйдү башкарат” деген түшүнүк жашайт. Конфуцийдин “улууларды сыйлоо” концепциясы үй-бүлөнүн лидери жана чечим кабыл алуучусу катары атанын салттуу ролун сактоого багытталган.

Ислам маданиятында адамдын концептуалдык баалуулугу Куран мыйзамы менен тыгыз байланышта. Ислам шариятында аял менен эркекке эки башка мамиле жасалган учурлар бар, эркектин үстөмдүгү же доминанттуулугу Курани Каримдин кереметтеринин бири.

3.5.2. “Эркек/man” концептинин британ жана кыргыз улуттук дүйнө таанымында кабылданышы. Т. Чоротегин өзүнүн “Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн башаты: байыркы доор жана орто кылымдардын эрте мезгили” макаласында кыргыз тарыхындагы эркектин социалдык статусу жана ролу боюнча мындайча жазат: “Энесай кыргыз кагандыгынын бизге маалым алгачкы бийлик эгесинин ысымы Ышбара Ачжан болсо, каган титулун толук калыбына келтирген кыргыз бийлик эгеси – Барс-бег (Барс-бек) болгон. Бийлик иерархиясынын эң жогорку тепкичинде мамлекет башчысы – каган (хан) турган. Каган бийлиги ак сөөктөр кеңеши менен чектелген монарх (жеке бийлөөчү) болгон” [Т.Чоротегин]. “Тан сулалесинин тарыхы” китебинде кыргыз өкмөт кызматкерлери алты тепкичке бөлүштүрүлөт, алардын ичинен министрлер (жети), башкы жетекчилер (үч), башкаруучулар (он), андан тышкары колбашчылар, тархандар саналып өтөт. Демек, ээлик, бектик, “хан, каган (президент)” титулдун эркекке гана тиешелүүлүгү – бул кыргыз тарыхында патриархаттык башкаруунун далилдеринин бир үзүмү.

Кыргыз тарыхында улуттук аң-сезимдин калыптануусу боюнча эркек адамдын коомдогу статусу мезгилдин талабына жараша эр жүрөктүүлүк, тайманбастык, баатырлык мүнөздөрүнө ылайык ыйгарылып, анын орду, ролу жогору тургандыгын тастыктайт. Кыргыз элинин тарыхында “эркек” түшүнүгүнүн негизги концептуалдык белгилери, эркектин сырткы келбети, биологиялык-физиологиялык жана психологиялык табияты манасчы С.

Каралаевдин “Манас” үчилтигинде өтө көркөмдөлүп берилет. Баатыр Манастын сүрөттөлүшү ошол мезгилдеги элдин аң-сезиминдеги, дүйнө таанымындагы эр жүрөк, кыргыз эл-журтунун бүтүндүгүн, коопсуздугун сактай турган баатырдын физиологиялык мүнөздөмөсү жана сырткы келбети азыркы учурдагы эркек балага мүнөздүү келбеттик сүрөттөн бир топ эле айырмаланып турат.

Англиянын кайра жаралуу доорунда үй-бүлө курууда эркектер үй-бүлөнү багуу үчүн каражатка ээ болушу керек эле жана алар гана керээз калтырууга, мураска ээлик кылууга, келишим түзгөнгө жана сатып алганга же сатканга укуктуу адамдар болушкан. Үй-бүлөдө, коомдун бардык аспектилеринде эркектер башкаруучу, ата, күйөө, кожоюн, башкаруучу жана мырза катары иш алып барышкан.

Виктория доорунда патриархаттык коомдо эркектер эркиндиктин бардык түрлөрүнө ээ болушкан. Эркек үй-бүлөнүн башчысы жана үй-бүлө мүчөлөрүнүн камкорчусу, коргоочусу, кожоюну катары күчтүү, кайраттуу болгон. Аларды “нан табуучулар (breadwinners)” деп аташкан. Ошол коомдун каймагын түзгөн ак сөөктөрдү ылгоо 1066-жылы Вильгельм Баскынчы (William the Conqueror) жерди норман барондоруна бөлүп берген учурда башталган. Дворяндарга королдун гана көрсөтмөсү менен мөөр басылып беш даража ыйгарылган:

1. *Герцог* (лат. *dux* – лидер). Бул эң жогорку жана эң маанилүү даража.
2. *Маркиз* (фран. *маркиз*). Англия, Шотландия, Уэльсте маркизге “Лорд...” деп кайрылышат.
3. *Граф* (англосаксон. аскер башчы). Кайрылуунун формасы – “Лорд..”.
4. *Виконт* (лат. *vicescomes* – вице-граф). Виконт “Лорд ...” деп аталат.
5. *Барон* (the Old Germ. *баро* – эркин адам). Ага “Лорд ...” деп кайрылат.

Британ аристократиясынын эң чоң бөлүгү тарыхый жактан баронеттерден жана титулдук эмес аскерий помещиктерден (gentry) турган, алардын үй-бүлөлөрү орто кылымдагы феодалдык класстан чыккан (жерден алган кирешесинен улам *мырзалар* деп аталат). Учурда эркектерге *сэр, мистер, мастер* (*sir, mister, master*) ээлеген кызматына жараша “Урматтуу президент же ректор, директор, менеджер” деп кайрылуу ылайыктуу, ал эми оозеки кепте эркек адамга *old man, bro, sonny* ж.б. түрлөрү колдонулат. Типтүү англичан катаал мүнөзгө ээ, ал бала кезинен катуу тартипте тарбияланат. Бул “джентелменди (мырзаны)” тарбиялоо деп аталат.

3.5.3. “Эркек/man” концептинин фразеологиялык бирдиктерде чагылдырылышы. “Эркек/man” концептинин экспоненттеринин фразеологизмдерде берилишин аныктоодо топтоштуруу, классификациялоо

ыкмаларына таяндык. Эркектин образдык белгилерин туюнткан фразеологизмдерди системалаштырып, тематикалык жактан топтоштурууда фразеологиялык сөздүктөрдөн пайдаландык. Эркекти сыпаттаган сын атоочтук фразеологизмдердин тобу төмөнкүдөй мүнөздө болду: 1. Эркекке гана мүнөздүү фразеологизмдер – *ат токур, жоон моюн, жүрөгүндө оту бар, жигиттин гүлү, төрө боор, камчы салдырбаган, бычакка сап болор, жолборс жүрөк, көк жал, көзүндө оту бар, кыл мерген, көзгө атар...* (26). Аларда эркекке мүнөздүү болгон кайраттуулук, эр жүрөктүүлүк, тайманбастык, айбаттуулук ж.б. касиеттер белгиленет. 2. Эркектин эпчилдигин, мыктылыгын билдирген фразеологизмдер – *жүүнү тирүү, көкүрөгү тунук, иш билги, атанын баласы, бир сөздүү, атка жеңил, тайга чак, жамандык ою жок, ак ниет, кумурсканын улутунганын билет, камчы салдырбаган, журт атасы...* ж.б. (29). Жогорудагы бардык туруктуу сөз айкаштары эркекке оң баа берип, анын жакшы сапаттарын көрсөтөт.

Англис тилиндеги “эркек/man” концептине байланыштуу топтолгон 200гө жакын фразеологизмдин көпчүлүгү эркектин жүрүм-турумун, оң жана терс сапаттарын чагылдырышы аныкталды. Мисалы, *Mr. Clean* (мистер Чистоты) – ишеничтүү, таза адам, *Mr. Big* (мистер Большой) – жогорку кызматтагы адам, *Mr. Right* (мистер Правильный) – аялынын айтканынан чыкпаган күйөө. Англис тилинде оозеки-кептик стилге таандык ФБтер басымдуулук кылат. Мисалы, *Smart Aleck* – өзү жөнүндө жогору пикирдеги адам, *backroom boys* – жашыруун бөлүмдөрдө иштеген адистер, сленг бирдиктер: *a nancy boy* – апасынын баласы, *jobs for the boys* – таасирдүү адамдардын жардамы аркылуу берилүүчү кызмат, *blue-eyed boy* – кимдир бирөөнүн колдоосуна ээ болгон эркек, ж.б.

Синонимдик фразеологизмдер: *golden boy, wonder boy* – популярдуу эркек, *Smart Aleck, clever Dick* – өзү жөнүндө жогору ойдогу адам, *a man Friday, someone’s right-hand man* – ишеничтүү жардамчы, ж.б.

3.6. Көркөм чыгармалардагы “эркек” концептинин номинанттарынын англис тилине которулушу. Бул диссертациялык иште Ч. Айтматовдун “Жамийла”, “Биринчи мугалим”, “Гүлсарат”, чыгармаларындагы “эркек” концептинин номинанттарынын англис тилине которулуш өзгөчөлүктөрү талданды. Которуу ыкмалары З.К. Караеванын котормо жаатындагы эмгектеринин принциптерине жана методологиялык базасына негизделди.

Картаң ат менен картаң чал ээн жолдо муңдашып жалгыз турду. (Айтматов, “Гүлсарат” 206.)

The old horse and the old man were alone on the deserted road (p.129). *Старый конь и старый человек стояли одни на пустынной дороге* (с.208).

Картаң ат жана картаң чал – The old horse and the old man = сөз айкашынын деңгээлиндеги эквиваленттик котормо;

Дүйшөн деген кишини мен анча жакшы билген эмесмин. Бою каркайган, бүркүт кабак, салабаттуу адам окшоду эле. (Айтматов, Биринчи мугалим, 344 б).

I hardly knew Duishen at all, I remember him as an elderly man, tall and angular, with beetling brows (p.72).

Я мало знал Дюйшена. Помнится, это был пожилой уже человек, высокий, угловатый, с нависшими орлиными бровями (с.350).

Салабаттуу адам – an elderly man – жакындаштырылган котормо, себеби *салабаттуу адам* деген сөз *улгайган адам* маанисин бербейт, жакын эмес.

Биздин оюбузча, котормодо текстти кыскартуулар, алмаштыруулар көп колдонулган, себеби Ч. Айтматовдун чыгармалары көркөм каражаттарга бай, алардын эквиваленттерин табуу оңойго турбагандыгы котормодон көрүнүп турат, бирок котормочу чыгарманын идеясын окурманга жеткирүүгө аракеттенген.

3.7. Ассоциативдик эксперименттин натыйжалары. Концепттин жакынкы контексттик өзгөчөлүктөрүн анализдөөдөгү ассоциативдик ыкмалардын бири ойду толуктоо ыкмасы. Биринчиден, баа берүүчү контексттерди, экинчиден, жакыныраак ассоциативдик контексттерди ала алабыз. Информанттарга “Эркек” деген сөздү укканда оюңузга эмне келет?” – What comes to your mind, when you hear the word ‘male man’?” суроосу сунушталды. Суроонун бул формада коюлушу ассоциаттарды эркин түрдө берүүнү шарттайт.

Кыргыз тилдүү информанттар *иштейт, багат, кам көрөт, коргойт, чечим кабыл алат* сыяктуу эркек кишиге тиешелүү жоопторду көбүрөөк беришкен. Ал эми англис тилдүү информанттар *works, dances, plays golf, does sport, washes a car, helps about the house, reads a book* сыяктуу бир өңчөй сүйлөмдөр түрүндөгү ассоциаттарды көрсөтүшкөн. Негизинен кыргыз жана англис тилдүү информанттардын жоопторунда *works – иштейт* жообу башкы орунду ээлейт. Англис тилдүү информанттардын жоопторунда “*эс алуу*” түшүнүгү үстөмдүк кылса, кыргыз респонденттеринин 67%ы “*иштейт, үй-бүлөсүн багат, коргойт*” деп жооп берген.

Ал эми “кыргыз жигити” тууралуу сурамжылоого биринчи топ – жаш муундун өкүлдөрү “кыргыз жигити” спорттук жана физикалык жактан күчтүү (81); колунда бар жана акча таба алуучу (79); жумушу бар (65) деп жооп берген. Студенттердин жоопторунда “кыргыз жигитине” карата терс жооптор берилген: альфонс, жатып ичер, мите (62), рэкет жана тоноо (35), кылмыш, бейбаштык, мушташуу (26). Терс жооптордун саны 29% түзөт.

Респонденттердин көпчүлүгү “кыргыз жигитин” “акча табууга, карьера жасаганга жөндөмдүү, жумушу бар” деген сыяктуу оң көз карашты билдирген. Экинчи топтун – улуу муундун өкүлдөрүнүн тилдик аң-сезиминде “кыргыз жигити” төмөнкүдөй ассоциацияларга ээ: акчасы бар (55); кирешеси жогору (45); салыктарды төлөйт (33); ишкер (40); кредит төлөйт (29). ОшМУнун 35 жаштан жогорку кызматкерлеринин анкеталарынын 75%ында нейтралдуу жооптор менен бирге стимул сөзгө карата терс ассоциаттар орун алган. Аларда “кыргыз жигити” тобокелчилик (35), көйгөйлөр (29), кылмыштуулук (22), алдамчылык (17), карыздар (15), банкрот болуу (9) менен ассоциацияланат. Айрым жооптордо “алкоголик”, “рейдер”, “аферист”, “коллектор”, “зулум”, “бейбаш” түшүнүктөрү да берилген. Жыйынтыгында, англис жана орус тилдүү информанттар илимий өзгөчөлүккө, ал эми кыргыз тилдүүлөр *адеп-ахлакка* көбүрөөк көңүл бурган деген тыянакка келебиз.

КОРУТУНДУ

1. Жүргүзүлгөн изилдөөлөр «эркек» концепти көптөгөн концептуалдык өзгөчөлүктөргө ээ деген гипотезаны ырастайт; түшүндүрмө сөздүктөрдөгү маалыматтардын негизинде концепттин өзөктөрү такталды, этимологиясын изилдөө, фразеологиялык бирдиктерди жана макал-лакаптарды талдоо аркылуу (когнитивдик-ассоциативдик эксперименттин) концепттин жака белдик бирдиктери аныкталды. Бул концептин перифериясы коомдогу социалдык-экономикалык өзгөрүүлөргө жараша жаңы өзгөчөлүктөр менен толукталып турары белгиленди.

2. “Эркек/man” концепти – образдык, аксиологиялык компоненттерден турган көп катмарлуу түзүм экендиги аныкталды. Концептке байланыштуу дефинициялар, паремиологиялык, фразеологиялык бирдиктер жана стилистикалык каражаттар талданып, анын кыргыз жана англис тилдериндеги мотивациялык, түшүнүктүк, образдык жана символикалык белгилери аныкталды. Мындай белгилердеги окшоштуктар жана бөтөнчөлүктөр кыргыз жана британ маданиятынын спецификалык өзгөчөлүктөрү менен түшүндүрүлдү. Мис., кыргыз менталитетинде *атанын* когнитивдик белгилери: ал тукум улоочу; коомдо үй-бүлөнүн негизги өкүлү; аялга караганда статусу жогору (*Алтын баштуу аялдан, бака баштуу эр артык*); *эркек бала* – кыздан артык; үй-бүлөлүк ишкердикти улантуучу; тукум улоочу (“*туяк*”, “*ат токур*”, “*ат байлар*”); Британ маданиятында эркек адам үй-бүлөнүн башчысы, эркек бала, кыз бала деп жиктөө жок.

3. Изилдөөдө эркек сөзүнүн этимологиялык катмары изилденди. Этимологиялык сөздүктөрдөгү маалыматтарга ылайык, ал байыркы теги Евразия тилдериндеги *eg уңгусунан башталары, анын бардык семантикалык

бутактары ушул архетиптен өсүп чыккандыгы жана индоевропа тилдеринде да *er уңгусу менен дал келген сөздөр бар экендиги аныкталды, мисалы, нем. herr, англ. sir, Ireland. Кыргыз тилиндеги айрым сөздөрдөгү -ман мүчөсүнүн жалгануусу менен түзүлгөн сөздөрдүн (акылман, даанышман, чабарман, улукман), англис тилиндеги “man-адам” сөзү менен маанилештиги бар деген божомолго карата этимологиялык булактардагы маалыматтар изилденди.

4. Изилденип жаткан концептти когнитивдик белгилерин комплекстүү анализдөөдө эки тилдеги фразеологиялык бирдиктердин лингвоменталдык мазмуну салыштырылды. Изилдөөдө ФБтер эркектердин оң сапаттарын туюндурган фразеологизмдер, терс жактарын билдирген фразеологизмдер, сырткы келбетин сүрөттөгөн фразеологизмдер, жаш өзгөчөлүгүн билдирген фразеологизмдер болуп төрт топко бөлүштүрүлдү. ФБтерди талдоодо кыргыз тилиндеги ФБтерде улуттук философиялык маани терең экендиги, ал эми англис тилиндеги фразеологизмдердин басымдуусу Библияга негизделгендиги такталды.

5. Кыргыз жана британ лингвомаданиятындагы патриархалдык коомдо эркектин баатырлаштырылган жана идеалдаштырылган артыкчылыктары тарыхый булактардан, фразеологиялык, паремиологиялык сөздүктөрдөн алынган мисалдардын жардамында талданды. Ассоциативдик эксперименттин, сурамжылоонун жыйынтыгында респонденттердин жооптору оң жана терс коннотацияда берилген. Мында эки тилде оң жана терс 2869 жооп алынып, натыйжада кыргыздардын жана британдыктардын аң-сезиминде коомдун өзгөрүүсүнө жараша изилденип жаткан концепттин когнитивдик белгилеринин өзгөргөндүгү аныкталды.

6. “Эркек” концептинин англис тилинде репрезентацияланышы Ч. Айтматовдун “Жамийла”, “Гулсарат”, “Биринчи мугалим” чыгармаларындагы мисалдардын негизинде жүргүзүлдү жана которуудагы өзгөчөлүктөр, айырмачылыктар, эквивалентсиз лексиканы которууга байланыштуу маселелер талдоого алынды. Жалпысынан котормочу чыгармадагы концептке тиешелүү көркөм каражаттарды окурмандарга толугу менен жеткире алган эмес, текстти кыскартуулар, алмаштыруулар көп колдонулгандыгы байкалды, анткени Ч. Айтматовдун чыгармалары көркөм каражаттарга өтө бай, бирок котормочу чыгарманын негизги идеясын окурманга жеткирүүгө аракеттенген деген тыянак чыгарылды.

Диссертациялык изилдөөнү мындан ары кеңейтип, кыргыз тилиндеги “эркек” концептин орус, немец, француз тилдеринин материалында салыштырма-тарыхый планда иликтөө, алынган натыйжаларды өзүнчө окуу-усулдук колдонмо түрүндө басып чыгаруу иштин перспективасын түзөт.

Диссертация боюнча жарык көргөн макалалардын тизмеси:

1. Жороева, А.М. Метафора и метафоризация процесса [Текст] / А.М. Жороева//Вестник ОшГУ. –2018 спец. выпуск. – С. 267-271. ISSN:1694-7452
2. Жороева, А.М. Концептуальные ценности «мужчины» в разных культурах [Текст] / А.М.Жороева// Языки и культура народов России и СНГ. – Санкт-Петербург, 2019. – Том выпуск 17. – С. 123-129. ISBN: 978-5-7310-4706-7
3. Жороева, А.М. «Эркек» концептинин кыргыз дүйнө таанымында кабылданышы [Текст] / А.М. Жороева// Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Кабарлары. – 2020. – № 1. – 174-179-бб. ISSN 0002-3221
4. Жороева, А.М. Способы построения концепта “кыргызский мужчина” в паремиях и устных текстах [Текст] / А.М. Жороева// Российская Наука и Образование сегодня: Проблемы и Перспективы. – 2020. – № 2. – С. 72-77. ISSN 2409-7179
5. Жороева, А.М. Кыргыз тилиндеги “аял” жана “эркек” концепттеринин “Манас” эпосундагы образдарда берилишине анализ жүргүзүү [Текст] / А.М. Жороева, Акматова А.А. // Кыргызстан эл аралык университетинин жарчысы. – 2020. – № 2. – 35-38-бб. ISSN 1694-6324
6. Жороева, А.М. Лингвистическое описание концепта «кыргызский мужчина [Текст] / А.М. Жороева// II Международной научно-практической конференции "Global and regional aspects of sustainable development". – Копенгаген, Дания, 2021. – № 43. – С. 256-265. ISBN: 978-87-615-0721-1
7. Жороева, А.М. «Аял» жана «эркек» концептинин кыргыз паремиологияларында чагылдырылышы [Текст] / А.М. Жороева// ОшМУнун жарчысы. – 2021. – Т.1, № 4. – 433-439-бб. ISSN: 1694-7452
8. Жороева, А.М. Reflexes of the Most Ancient Root *er “Male” in Eurasian Languages [Текст] / К. Зулпукаров , С. Амиралиев, А.М. Жороева// Open Journal of Modern Linguistics. – 2021. – Vol.11, No.1. – P. 104-119. ISSN: 2164-2818
9. Жороева, А.М. Концепты «небо» и «земля» в устойчивых словосочетаниях и выражениях сравнений красоты женщин разных культур[Текст] / Г.Т. Жеенбекова, А.А. Акматова, А.М. Жороева// Бюллетень науки и практики. Т. 7. №9. 2021. 636-642. eISSN: 2414-2948
10. Жороева, А.М. Некоторые семантические особенности концепта «небо» в разных культурах[Текст] // Г.Т. Жеенбекова. А.М. Жороева// Бюллетень науки и практики. Т. 7. №7. 2021
11. Жороева, А.М. Этимология слов выражающих концепт “мужчина” [Текст] / З. Караева, А.М. Жороева// Илим. Билим. Техника Б. Сыдыков атындагы КӨЭУ. – 2022. – № 1. – 123-129-бб. ISSN 1694-5220

Жороева Айгүл Митаевнанын “Түрдүү системадагы тилдерде “эркек/тап” концептинин берилиши жана которулушу (кыргыз жана англис тилдеринин материалында)” аталыштагы 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык эмгегинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *когнитивдик лингвистика, лингвомаданият таануу, концепт, “эркек/тап” концепти, концептосфера, провербиалдык бирдиктер, борбор, жака бел.*

Изилдөөнүн **объектиси** – кыргыз жана англис тилдериндеги “эркек/тап” концепти жана анын номинанттарынын которулушу.

Изилдөөнүн предмети – “эркек/тап” концептинин лингвокогнитивдик жана лингвоэтномаданияттык негиздерин жана анын түшүнүктүк, мотивациялык, образдык, символикалык, ассоциативдик белгилерин жана алардын которулуш ыкмаларын талдоо.

Изилдөөнүн методдору: Иштеги натыйжалар лексикографиялык материалдарды, сөздүн ички формасын изилдөө, концепттин экспоненттерин камтыган паремияларды компоненттик, контексттик талдоо, лексика-семантикалык, тематикалык топторду түзүү, эксперименталдык жана салыштырма ыкмаларынын жардамында алынды.

Иштен алынган натыйжалар: 1. Кыргыз тилдик чөйрөдө али изилдене элек «эркек» концепти британ лингвомаданиятындагы «тап» концепти менен салыштырылып изилденди жана **er* жана *тап* сөздөрүнүн этимологиясы иликтенди. 2. Изилдөөнүн негизинде “эркек/тап” концептинин өзөгү жана перифериялык бирдиктери такталды. Когнитивдик-ассоциативдик эксперимент концептин перифериясы коомдогу социалдык-экономикалык өзгөрүүлөргө жараша жаңы өзгөчөлүктөр менен толукталып турарын далилдеди. 3. “Эркек/тап” концептин репрезентациялаган лексикалык, паремиологиялык жана стилистикалык каражаттардын концептуалдык (түшүнүктүк, образдык, мотивдештирүүчү, символикалык) белгилери изилденди. 4. “Эркек/тап” концепти боюнча материалдар коммуникативдик жана экстралингвистикалык аспектиде салыштырылды. Комплекстүү анализдин жыйынтыгында ылайыктуу илимий-теоретикалык тыянактар чыгарылды жана котормолордогу өзгөчөлүктөрү талданды.

Иштин натыйжаларынын колдонуу чөйрөсү: Диссертациялык иштеги материалдар кайсы бир этностун менталитетин чагылдыруучу концепттерди иликтөөдө жардам берет. Чыгарылган тыянактарды, жоболорду жана принциптерди когнитивдик лингвистика, этнолингвистика,

салыштырма типология, котормо боюнча практикалык сабактарды өтүүдө, сөздүктөрдү түзүүдө жана окуу китептерди жазууда пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Жороевой Айгул Митаевны «Репрезентация и перевод концепта «эркек/тап» в разносистемных языках» (на материале кыргызского и английского языков) на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, лингвокультурология, концепт, концепт «эркек/тап», концептосфера, провербальные единицы, ядро, периферия.*

Объект исследования – концепт «мужчина/тап» в кыргызском и английском языках и перевод его номинантов.

Предметом исследования являются лингвокогнитивные и лингвоэтнокультурологические основы концепта «мужчина/тап» и анализирование его понятийных, мотивационных, образных, символических, ассоциативных признаков, и способов их перевода.

Методологическую основу исследования составили методы изучения лексикографического материала и внутренней формы ключевых слов содержащих его номинантов, определения лексико-семантических, тематических групп, проведения эксперимента, а также методы сравнения.

Новые результаты исследования: 1. Исследована природа концепта «мужчина», еще не изученного в кыргызской языковой среде, путем сопоставления его с концептом «тап» в британской лингвокультуре, а также исследована этимология слов **ер* и *тап*. 2. Определено, что концепт «мужчина/тап» представляет собой многослойную структуру, состоящую из образного и аксиологического компонентов. Изучены концептуальные (понятийные, мотивационные, образные, символические) особенности лексических, фразеологических, паремиологических и стилистических средств, репрезентирующие данный концепт. 3. На основе исследования уточнены центральные и периферийные лингвистические единицы концепта «мужчина/тап». Когнитивно-ассоциативный эксперимент доказал, что периферия концепта пополняется новыми признаками в зависимости от социально-экономических изменений в обществе. 4. Сопоставлены материалы по концепту «мужчина/тап» в коммуникативном и

этнолингвистическом аспектах. В результате комплексного анализа выведены соответствующие научно-теоретические выводы и анализированы особенности перевода номинантов концепта.

Сфера применения результатов работы: Материалы диссертационной работы, могут быть использованы в исследовании концептов, отражающих менталитет какого-либо этноса. Выводы, положения и принципы, изложенные в ней, можно использовать при проведении практических занятий по «Когнитивной лингвистике», «Этнолингвистике», «Сравнительной типологии», и создании словарей и написании учебников.

SUMMARY

of the thesis of Aigul Mitaevna Zhoroeva on the topic: "Representation and Translation of the Concept "erkek/man" in Unrelated Languages" (based on the materials of the Kyrgyz and English languages) submitted for the degree of candidate of philology, specialty: 10.02.20-comparative historical, typological and contrastive linguistics

Key words: *cognitive linguistics, cultural linguistics, concept, concept "erkek/man", conceptual sphere, proverbial units, center, periphery.*

The object of the study is the concept of "erkek/man" in the Kyrgyz and English languages and the translation of its nominees.

The subject of the study are the linguo-cognitive and linguo-ethnocultural basis of the concept "erkek/man" and the analysis of its conceptual, motivational, figurative, symbolic, associative features and ways of their translation.

The methodological basis of the research was the study of lexicographic materials and the internal form of the key words, component and contextual analysis of the paremic means containing nominees of the given concept, the identification of lexico-semantic, thematic groups, experimental, comparative methods.

The results of the research: 1. The nature of the concept "erkek", which has not yet been studied in the Kyrgyz linguistic environment, has been studied by comparing it with the concept "man" in British linguistic culture, and the etymology of the words *er and man has also been investigated. 2. It is determined that the concept of "erkek/man" is a multi-layered structure consisting of figurative and assessment components. The conceptual (conceptual, motivational, figurative, symbolic) features of lexical, phraseological, paremiological and stylistic means representing this concept are researched. 3. On the basis of the study, the central and peripheral linguistic units of the concept

"erkek/man" are clarified. The cognitive-associative experiment proved that the periphery of the concept is replenished with new features depending on socio-economic changes in society. 4. Materials on the concept of "erkek/man" in the communicative and ethnolinguistic aspects are compared. As a result, of a comprehensive analysis, the relevant scientific and theoretical conclusions are drawn and the features of the translation of the concept nominees are analyzed.

Areas of application of the work results: Materials of the thesis and justified results can be used as the resource in the concept researching of any ethnic mentality. The advanced conclusions, provisions and principles can be applied in conducting practical classes in "Cognitive Linguistics", "Ethnolinguistics", "Comparative Typology", and in creating dictionaries and writing textbooks.

Ченеми 60x84 1/16.
Көлөмү 1,5 б.т. Кагаз офсет.
Офсеттик басуу. Нускасы 100.

ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»
Бишкек ш., Манас к., 101
т. 0 708 058 368